

IRODALMI MŰFAJMEGNEVEZÉSEK MINT ÉLETHELYZETEK, SORSHELYZETEK LELKIÁLLAPOTOK JELÖLŐI

BÜKY BÉLA

1. A nyelvtudomány és a pszichológia kapcsolata a legkülönfélébb szinteken gazdag anyagot szolgáltat. Újabban a pszicholingvisztikának nevezett diszciplína különösen a mondatalkotás, a mondatfelfogás, adott tartalmakra való emlékezés, bizonyos morfológiai kérdések pszichikus megalapozottságára mutatott rá. Maga a fonetika és a fonológia gazdag anyaggal szolgált mindig a nyelv pszichikai vonatkozásainak dokumentálásában. A legutóbbi időben például Vértess O. András írt gazdagon dokumentált dolgozatot az érzelmi elszegényedés fonetikai jelenségeiről, ami egy a MNy-ben három részben publikált dolgozat (MNy. LXXXII, 11–29, 151–62, 288–300) kis mértékben bővített változata (NytÉrt. 124.). Mint kettős megjelenésű írásmű — igen helyesen — meglehetősen széles olvasóréteghez jutott el; nem beszélve arról, hogy a témát a szerző még társasági felolvasásként is bemutatta.

2. Az előbb említett területek mellett — különösen akkor, ha a történeti módszerre vagy a nyelvtörténeti adatközlésre gondolunk — kisebb szerep jutott a lexikológiának. A történeti nyelvészet pedig számos ponton, éppen talán leginkább a szókészlet leírása és etimológiai elemzése pontján, kapcsolódhat a pszichológiához. Kitűnő észrevételei voltak a témát érintően pl. T. Lovas Rózsának, Hexendorf Editnek, R. Hutás Magdolnának adott szavak pszichikai vonatkozásairól, hogy csak néhány példát idézzek. Fabricius Kovács Ferenc a szláv nyelvekre vonatkozóan nyújtott idevágó közlést. Sajnos azonban egyes szorgalmas személyek munkássága sem szüntetheti meg a megállapítás igazát: e téren még elég hiányosak a történeti nyelvészet eredményei. A nevezett téma kutatottságának szegényességét kívánám az alábbi kis adalékkal enyhíteni.

3. A metaforikus kifejezések alkalmazása — úgy tűnik — területenként, és talán koronként is, más-más volumenű. A fonetikai műnyelv gazdag metaforikus szóanyagát Fónagy Iván (MNytTK. 179.sz.) elemezte. Nem nyelvészeti alapon, de mégis sok nyelvészeti vonatkozás említésével Győry János annakidején utalt arra, hogy a szerelem témakörének szókincsében milyen jelentős mértékben szerepel a középkori katonáskodás, hadviselés szóanyagának metaforikus felhasználása. A példákat gazdagon szaporíthatnánk. Saját állításunk az, hogy a lelki állapotok, beállítottságok, élethelyzetek stb. megnevezésében — egyes metaforikus mezők (pl. a térbeli elhelyezkedésből vett

kifejezések, színnevek stb.) szerepén túl — meglepően magas az irodalmi műnem- és műfajmegnevezésekből alkotott metafora.

4. Adatok

4.1 A műnemek és -formák megnevezései. Itt egyrészt a *próza*, ill. a *vers*, *költészet* forma-megnevezésekről, másrészt az *epika*, *dráma*, *líra* műnem-megnevezésekről lehet szó. Az előbbieknél újabb szaknyelvi szinonímái, mint a *kötött beszéd*, *kötetlen beszéd*, valamint az *epika* és *dráma* szinonímái mint az *elbeszélő irodalom* és a *színműirodalom* nem kerülhettek bele adatbemutatásunkba, mivel ezeknek nem találtuk idevágó metaforikus használatait.

4.1.1 A *próza* és származékai.

A szó első adata 'kötetlen folyóbeszéd' jelentéssel 1533-ból származik (vö. TESz.), de átvitt értelmű használata 1809-ben Kazinczy leveleiben már felbukkan 'hétköznapi, szépítés nélküli valóság' jelentéssel (vö. TESz.). Itt azonban ez az átvitt értelmű jelentés, még nem közvetlenül a lelkiállapotról, hanem Kazinczy lelkiállapottal telített „óráira” vonatkozik, aki „*leg prózább óráimban*” (Kazinczy: Lev. VI, 295) szöveget írja le idevágóan.

A 'hétköznapi, szépítés nélküli valóság élménye'. Ez a jelentés 1833-ban fordul elő a *próza* esetében, mikoris Kovács Pál a *lelked prózája* (NSz.) minősítést írja le. Összetételben ez már valamivel korábban előfordul, mivel joggal feltehetjük, hogy a Ponori Thewrewk J. által használt 1830-ból való *prózaember* 'hétköznapi, szépítés nélküli valóságra lelkileg beállított ember'-t jelenti (NSz.).

prózai A nevezett jelentések ('hétköznapi, szépítés nélküli valóságot tükröző'; 'hétköznapi, szépítés nélküli valóság élményét mutató') közül elsőként a *prózai* melléknév jelenik meg ilyenekkel. A másodikként említett, számunkra elsődleges jelentés tűnik fel kronológiailag elsőként: 1833 „a polgári függetlenség *prózai* körei” megfogalmazásban (Széchenyi tollából), itt ugyanis ezek a „körök” lélekben mutatják ezt a prózaiságot. Azok az adatok, amelyek egy táj, egy vidék, egy irányzat prózaiságára utalnak, kronológiailag csak későbbiek: 1843 „*prózai* irányú korunk (NSz.). Bizonyos idő elteltével néplélektani példák is feltűnnek: 1800 *prózai faj* (NSz.). A fenti adatok többnyire pejoratív értelműek, néha azonban melioratív jellegű használat is előfordul: 1870 „Az értelemhez szóló előadás szabad menetű...tehát *prózai* (uo.).

prózaikus Az 1840-ben konkrét jelentéssel feltűnő melléknévi származék (*prozaicus* író) adatot jóval megelőzve elsőként a helyre, szituációra vonatkozó minősítés tűnik fel, tehát éppen ellenkező módon kronológiailag, mint ahogy ezt a *prózai* származék esetében láttuk: 1812 „mikor *prosaicus* világban vagyunk” (írja Kazinczy egy Szemere Pálhoz írt levélben; Kazinczy levelezés V, 308). Meglepő azonban, hogy az NSz. szóanyaga olyan adatot

nem is tartalmaz, ami kifejezetten lelkiállapotra vonatkozna a *prozaikus* esetében, ilyesmi tehát, hogy **prozaikus lélek*, **prozaikus felfogás* nem található.

prózaiság E származék 1833-ból adathozható konkrét jelentésű feltűnése után elsőként a szituáció, a helyzet hangulati töltése vonatkozásában használatos: 1845/1911 „földi *prózaiság*” minősítést alkalmazza Endrődi J. Petőfi napjairól írva, egy évvel későbbi dátummal „vizivárosi *prózaiság*”-ról olvashatunk adatokat az NSz.-ben. A bennünket legközvetlenebbül érintő jelentés: 'hétköznapi, szépítés nélküli valóság élménye; ezt tartalmazó lelkiállapot', megszemélyesítésként, népre vonatkoztatva, Petőfinél fordul elő először: 1847/1956 „[az angol nép] a megtestesült ... ő *prózaiság*” írja a költő. (NSz.) Később tűnik csak fel e szó az egyén lelkiállapotára utaló használattal: 1877 „férjem a megtestesült *prózaiság* és önzés volt” (uo.).

E jelentéskörhöz tartoznak a *prozódia*, *prozodikus* szavak is, ámde e szavak esetében csak irodalmi, műnem-megnevezési használattal találkoztunk, pszichikai metaforikus jelentésekkel nem.

A *próza* mint forma ellentéte — mint közismert — a *vers*. De sem e szó, sem e szó származékai esetében, az imént említett két szakszó esetéhez hasonlóan, témánkat, a pszichikus élménykört illető jelentéseket nem találunk. Hasonló szerepű azonban a *költői* forma megnevezés.

4.1.2 A *költő* szó származékai és a *költészet*

4.1.2.1 A *költői forma*, a *költészet* elavult szinonímája a *költőbeszéd* (vö. 1818: NSz.). Ennek pszichikai vonatkozású használatát nem leltük.

4.1.2.2 *költői* Jóllehet a *költő* 'versszerző' értelemben 1643-ban már megvan (vö. TESz *költ*², a *költői* származék, legalábbis átvitt értelemben, csak 1814-ben tűnik fel: ekkor olvashatunk „*költői nagyítás*”-ról, ami 'költői lelkiségből fakadó' túlzásra utal (NSz.). Egyéb szókapcsolatok is szép számmal keletkeztek a *költői* melléknévvel. Ezek között a *költői* egyrészt a 'költői mesterségből fakadó; költőre jellemző' jelentésben áll. Ez a jelentés nem tartozik témánkba. Egyes nyelvészek néha ide sorolnak olyan szókapcsolatokat is, melyek nem feltétlenül ide tartoznak; a Petőfi-Szótár például a „*költői düh*” szókapcsolatot sorolja ide (Petőfi-Szótár II.), pedig itt az előtagnak 'emelkedett lelkiségből fakadó' stb. jelentése is lehet, tehát a jelentés nem egyértelmű.

4.1.2.2.1 Átvitt és immár teljesen idevágó az 1835-ben a Nagyszótárban olvasható „*költői lélek*” kifejezés, ahol az 'érzelmekben és fantázia-élményekben gazdag' jelentés szerepel, ugyanide tartozik az 1874-ben Eötvös Józsefről leírt szövegrész, amiből megtudjuk, hogy ő „*költői benyomásait*” a sétálások alatt gyűjtötte, érzékelte (NSz.), valószínűleg ide vonható az 1876-ból származó „*költői sugallat*” kifejezés is.

Egy további idevágó adat azt igazolja, hogy főnévként is állhat a szó ilyen(féle) jelentésben: 1880-ból datálódik a következő költői rész: „Mit is szülhetne az élet ... *költőit*? Az élet *költőietlen* koros” (uo.).

4.1.2.2.2 Egy újabb átvitt jelentés akkor keletkezik, ha a *költői* szó a 'magasszintű esztétikai érzéket tükröző' jelentésben áll. Nem vagyunk abban teljesen biztosak, hogy az imént idézett adatot nem vonhatjuk-e ide vagy ide is esetleg. A „*költői szellem*” kifejezésben, mivel a „szellem” szó nem annyira az érzelmek és a fantázia-élmények területe, inkább már ez a soron levő jelentés szerepel (1845/1951: NSz.). Ez a jelentés tűnik fel azonban nagyrészt a később tárgyalandó *költőiség* főnévben is.

4.1.2.2.3 Végül egy eléggé jól elkülöníthető jelentés az 'ábrándos, álomvilágban élő' jelentésárnyalat. Ez különösen akkor tartozik témakörünkbe, ha pszichikai fogalmat jelentő főnév minősítéseként szerepel. A legjobb példa azonban a jelentésre Petőfi Koros Hölgyéből (1843) idézhető, ahol a szóban forgó szó határozóraggal ellátva jelentkezik: „egy húsz éves szerelmes *költőileg* bámulná a hölgy ablakfüggőnyeit (Petőfi Összes művei — a továbbiakban PÖM — VI, 32). Elképzelhetőnek tartom, hogy a következő gúnyos tartalmú szövegben is e jelentés pejoratív jellegű formája rejlik: 1868 „a sörházból jöven ... hazatért *költői* állapotban” (NSz.)

4.1.2.3 *költőiség*, *költőiesség* Az imént idézetteknel jóval később jelentkezik a *költőiség*, ill. *költőiesség* szó, de ezeknek is a jelentésköre kissé egy-
síkú: 'magasröptűség'-et, 'minden szépért való lelkesedés'-t, 'ábrándosság', a valóságtól való elszakadottság'-ot, valamint 'érzelemben, képzeletben való gazdagság'-ot jelent; az irodalomtörténeti jelentés: 'a költészet követelményeinek való megfelelés' (1800) jelentés mellett. Az imént említettek között harmadikként említett 'érzelemben, képzeletben való gazdagság' az ami legközelebb áll kitűzött témánkhoz. Erre példa Petőfi „Első szerelem” c. költeményének (1844) következő része: „A hű emlékezet. Meghozza ... szivembe Első szerelmemet ... e prózai világban Nincs más *költőiség*” (PÖM 1: 105).

4.1.2.4. A *költészet* később tűnik fel (1830), de pszichés vonatkozása még ennél is jóval későbbi. „Az a lány csupa *költészet*, csupa ábránd...” írja Gárdonyi 1907-ben (NSz.). Itt a jelentés 'lelkiekhez való vonzódás'. Azt, amit a francia így fejez ki: *c'est de la poésie* 'ez csak mese', erre jelentésadatot a *költészet*-tel kapcsolatban nem találtam.

5. Az eddigiekből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a metaforák igen gazdag tárházára lelünk az irodalmi műnem-, műfaj- és műformamegnevezésekből alkotott és a pszichikai jelenségekre, ill. a szituáció-, ill. sorshelyzetekre vonatkozó jelentések elkülöníthető rétegében. Hasonló gazdagság korábban az állatnevekkel kapcsolatban jelentkezett, de ezek elsősorban a jellemre, karakterre vonatkozó metaforákhoz kapcsolódtak, és

a szó-, ill. jelentésalkotás jóval primitívebb, népiesebb formáját képviselik. Érdekes tény, hogy a *próza* és a *költészet* szembenállás poláris tagjai inkább individuálszichológiai, személyiséglélektani vonatkozásokat jelölnek, míg a műnem- és műfajmegnevezések és származékaik (*epika*, *dráma*, *dramatizál*, *líra*, *regény* stb.) inkább a helyzetre, a szociálszichológiaiag valamilyen módon érdekes környezetre utalnak jelentésükkel, metaforikus használatukkal. Ez utóbbiak kronológiailag később tűnnek fel az előbbieknél, így pl. a *drámai* szó 'nem szerencsés' jelentése csak 1908-ból adatolható (NSz.) és a *dramatizál* csak a XX. századból idézhető 'valamiből túl nagy ügyet csinál' jelentésben. Ez utóbbiak bemutatására azonban majd más helyen kerítünk sort.